

“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” В КАРЛОВЕЦЬКОМУ ДОГОВОРІ (1699 р.): ТУРЕЦЬКА РЕТРОСПЕКЦІЯ

На підставі тюрксько-османських писемних джерел: “Zübdetü'l-Vekayi” / “ظوبدتول وکايي”¹, (“Зміст минулих подій” містить повідомлення османської історії 1657–1704 pp.), “Літопис”², “Історія Рашіда”³, “Історія зброєносця”⁴; “The Polish document of the agreement of Karlowitz (Document 58, 26 January 1699)”⁵, “The Ottoman document of the agreement of Karlowitz (Document 59, 26 January 1699)”⁶, в тому числі турецької історіографії: “Османська історія”⁷, “Велика османська історія”⁸ та ін., – нами докладно розглянуто передумови та обставини укладання Карловецького договору (Karlofça Muahedesi), а також його наслідки, зокрема, для України.

Слід підкреслити, що в українській історіографії стосовно Карловецького договору, при укладанні якого бралася до уваги й “українське питання”, зазначається, що в результаті роботи конгресу у містечку Карловцях* із жовтня 1698 р. до січня 1699 р. з метою припинення війни був укладений мирний договір між державами-членами Священної ліги – Австрійською імперією, Венецією, Річчю Посполитою, Московським царством з одного боку та Османською імперією – з другого. Варто наголосити, що цей договір був підписаний спочатку між трьома державами-членами згаданої ліги та Високою Портою, що сталося 16 січня 1699 р., а між Московським царством і Османською імперією 14 січня того ж року було укладено перемир'я на 2 роки; потім, у 1700 р. був підписаний Константинопольський мирний договір. Також наголошується той факт, що укладання зазначених договорів юридично визначило нову розстановку політичних сил у регіонах розташування вказаних держав⁹. А в турецькій історіографії щодо порушеної проблематики зазначається таке: “Османська держава з 1683 р.¹⁰ до 1699 р.¹¹, упродовж 16 років, воювала спочатку з трьома, а потім з чотирма державами. А після страти Мерзіфонлу Кари Мустафи-паші¹² та призначення нових головних візирів і командирів на австрійському фронті турки зазнали декілька поразок. Ворожі сили¹³, що дійшли аж до Балканів, створили небезпечну ситуацію для міста Едірне¹⁴. Становище стало ще небезпечнішим через те, що під тиском противника повставало християнське населення у Моравії, Албанії та Сербії. Потім, коли великим візиром став Кьопрюлюоглу Фазил Мустафа-паша (Köprülüoğlu Fazıl Mustafa Paşa), він прибрав до своїх рук важелі правління, завдяки чому була забезпечена внутрішня безпека в країні, а сили противника¹⁵ було витіснено з Балканських країн до Угорщини. Подальша боротьба з державами-противниками не принесла успіхів. В аналогічному становищі опинилися й австрійці, які в той час саме воювали з французами”¹⁶. Аналізуючи це повідомлення, встановлюємо у хронологічній послідовності причини поступового послаблення потужності армії Османської імперії, яка самостійно організовує військові акції на півночі Чорного моря та Балканах зі спорадичними успіхами, виникнення проблеми в оборонній системі, жорстоке покарання головнокомандувача османською армією, призначення іншого головнокомандувача, а також мав місце релігійний чинник. Масштабний і тривалий характер війни спричинив виникнення, ясна річ, соціальних негараздів в армії та серед населення Османської імперії. Отже, для пояснення наслідків цього процесу необхідно розкрити факти, які містяться у відповідних повідомленнях: “Оскільки найважливіші на той час військові дії

відбувалися на австрійському фронті, де перебував і сам головнокомандувач [Кьопрюлюоглу Фазил Мустафа-паша], то основні ударні військові сили та військові зняряддя були спрямовані саме на цей фронт. Отже, венеціанський та польський фронти були слабозабезпеченими, хоча з боку Кримського ханства і надавалась відчутна допомога¹⁷. За таких умов полякам не вдалося захопити Кам'янець-[Подільський], хоча вони й мріяли про таке вже довгий час. Отож венеціанці захопили Боснію¹⁸, Далмацію¹⁹, Моравію²⁰ і дійшли аж до центральної частини Греції²¹. Відомості, отримані з цього тексту, дають підставу детально характеризувати перебіг воєнних дій, які відбувалися на чотирьох фронтах битви з державами-противниками²², в результаті якої османи втратили свої позиції на Балканах, що мала відповідні наслідки, зокрема, на півночі Чорного моря.

Продовжуючи аналіз міжнародних відносин Високої Порти з державами-членами Священної ліги, слід сказати, що “Ведення воєнних дій на чотирьох фронтах²³, яке тривало упродовж 16 років, стало причиною послаблення османської армії, внаслідок чого протилежна сторона²⁴ здобула низку перемог. Османські сили постали перед необхідністю підготуватися до наступних воєнних акцій відповідним чином, тобто згідно з вимогами того часу. Довготривала війна з Австрійською [імперією] послабила татарські військові сили [Кримського ханства], які переходили з одного фронту на інший, внаслідок чого їхня міць ослабла. А на північних кордонах московити спільно з поляками стали сильнішими і вже погрожували Кримському ханству та, зокрема, самій османській державі. Слід зазначити, що завдяки Гаджі** /حجی/ Селіму Гіраю [I] (роки 3-го правління: 1692–1699), який втретє стояв на чолі Кримського ханства, було багато чого досягнуто у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики”²⁵. Варто звернути увагу на те, що османська армія досягала успіхів на фронтах здебільшого завдяки героїчній участі у воєнних кампаніях кримськотатарського війська під командуванням Селіма Гірая I, який правив Кримським ханством протягом 23 років чотири рази. Зауважимо, що саме на цьому етапі, по суті, тогочасної світової війни Священна ліга здобула переваги над Османською імперією на всіх згаданих фронтах. У зв’язку з цим Османська імперія виступила з пропозицією замиритися. Особливе посилення дипломатичної діяльності османської держави, спрямованої на укладання договору про замирення, спостерігається від часу початку правління в османській державі Сулеймана II (роки правління: 1687–1691). Ураховуючи становище Високої Порти на цьому етапі розвитку її міжнародних відносин, укладання запропонованого договору, зокрема, передбачало б передачу України, в тому числі кам’янець-подільського краю, під владу Речі Посполитої. Слід наголосити на тому, що у результаті тривалої війни її учасники були виснажені, тож прагнули замирення. З приводу цього питання в літописі “Zübdetü'l-Vekayi” / “وکیای و طوبنتول” (“Зміст минулих подій”) повідомляється, що в 1696–1697 роках внаслідок війн у всіх областях, особливо у віддалених частинах османської держави, панував громадський безлад, що супроводжувався політичними та соціальними конфліктами²⁶.

Ось що, зокрема, пише про цей період турецький дослідник: “Оскільки й османи, й австрійці переживали скрутні часи, що було пов’язано з тривалою війною, то час від часу ними висувалися пропозиції про укладання договору про замирення. Османській державі доводилося воювати одночасно на трьох фронтах²⁷ під час командування Мелека Ібрагіма-паші та Сари Сулеймана-паші. Останні для досягнення успіхів щодо примирення з австрійцями докладали багато власних зусиль, але завжди натикалися на неприйнятні пропозиції з боку імператора [Леопольда I], що вже до того часу здобув багато перемог, отож згаданим командувачам не щастило з досягненням бажаних результатів”²⁸. Факти, отримані внаслідок аналізу цього тексту, засвідчують тривалість та багатовекторність цієї війни та намагання османської держави домовлятися з воюючими сторонами, зокрема з Австрійською імперією, про замирення, що не мало позитивного результату.

Тенденція щодо можливого мирного завершення війни тривала й тоді, коли на чолі османської держави став Сулейман II. Оголошуючи про вступ на трон, він захотів продемонструвати щось нове у своїй державній політиці, тож задля цього відрядив до м. Відня²⁹ делегацію на чолі із Зульфигаром Ефенді, щоб укласти там можливе перемир’я.

Коли ця делегація прибула до Відня, там саме отримали звістку про захоплення Белграда австрійськими силами, тому імператор Леопольд I почувався дуже впевнено і почав вимагати від посольства султана вагомих поступок, зокрема повернути йому інші фортеці та міста. Кінець кінцем, після тривалих перемовин, і ця мирна ініціатива османської держави завершилася безрезультатно³⁰. Як бачимо, незважаючи на намагання нового османського правителя зміцнити свої позиції у цій війні, він зазнає ще більших втрат (міст і фортець), внаслідок чого ускладнюється соціально-політичне становище держави. У той час війна, що велася між Австрією та Францією, набула затяжного характеру. Ці обставини зробили можливим відбити Белград³¹, що й здійснив командувач Фазил Мустафа-паша, посунувши австрійців назад до річок Дунаю та Сави. Імператор Австрії був дуже незадоволений з такого розвитку подій, і відповідні сторони забажали дійти згоди на інших умовах. У той період Англія та Голландія, що були союзниками імператора Леопольда I, справді намагались допомогти владнати гостру суперечку, яка виникла між Австрійською імперією та османською державою³². Отож посол Франції в османській державі Шатаноф (*т.м. Şatanof*) разом з Ферріюлом (*т.м. Ferriol*), колишнім послом у названій державі, який був послом до того часу, прибули в Стамбул, щоб перешкодити укладанню перемир'я між Високою Портою та Священною лігою. Зокрема, дипломат Ферріюл спробував зашкодити союзові між Річчю Посполитою та Австрійською імперією, щоб укласти договір з османською державою, але зробити йому це не вдалося. Зусилля кримського хана Селіма Гірая I вирішити питання щодо замирення виявилися теж марними. А з другого боку, Англія та Голландія, що були суперницями Франції, намагались діяти таким чином, щоб делікатно посприяти досягненню в цьому питанні певного порозуміння, отож конфліктуючі сторони крок за кроком почали поступатися одна одній у взаємовимогах³³. Зі сказаного випливають факти, які свідчать про поширення масштабів війни, а її припинення стало проблемою усієї Європи, тому посилення дипломатичних зусиль інших названих держав були спрямовані перш за все на примирення воюючих сторін для захисту своїх політичних інтересів. У цей скрутний, особливо для Османської імперії, час, у 1695 році³⁴, новим султаном став Мустафа II (роки правління: 1695–1703); цей правитель здійснив два вдалих військових походи проти Австрійської імперії. Це давало йому підстави сподіватися на успіх і надалі, але третій військовий похід цього султана завершився поразкою його армії у битві під Зентою (*т.м. Zanta*) у 1697 році та при здобутті Сараєва австрійськими військами. Досліджуючи окреслене нами питання, відзначаємо дипломатичні зусилля, які докладалися задля розв'язання воєнного конфлікту між Священною лігою та Високою Портою і такими європейськими державами, як Франція, Англія та Голландія, за умови досить суперечливого характеру особистих претензій кожної з країн чи коаліції відповідних країн.

Також зазначимо, що після здобуття перемоги австрійською армією у згаданій битві під Зентою ситуація ускладнювалася на всіх фронтах Османської імперії. Зокрема, завершилася війна між Австрією та Францією, в якій перемогла Австрійська імперія, але ця перемога була ненадійною; до того ж імператор Леопольд I хотів перекинути свої війська з цього фронту для боротьби з Османською імперією. Додамо до вказаного ще повстання християнського населення³⁵ в західній частині Османської імперії, суперечку між самими названими європейськими державами – все це лише підштовхнуло конфліктуючі сторони до обговорення умов примирення³⁶.

З цього приводу в дослідженнях названого нами турецького дослідника писемних джерел зазначається: “Після того як дві вищезазначені сторони [Австрійська та Османська імперії] вирішили укласти між собою мирний договір³⁷, 24 квітня 1698 року їхні представники зібралися у Відні та почали визначатися з можливими умовами цього замирення³⁸. Імператор Леопольд [I] пишався своїми військовими успіхами, отож він наполягав на необхідності примирення, але хотів відхопити собі додаткові території, які ще не були під владою Речі Посполитої та Московського царства. Решті учасників зустрічі не подобався такий хід переговорів, зокрема схильність австрійського імператора до замирення. Щоб спробувати дійти згоди, цар Петро [I] та король Август [II Сильний] (роки прав-

ліття першого: 1607–1704; роки правління другого: 1709–1733) навіть мали особисту зустріч, але дійти певної згоди остаточно так і не спромоглися. Московська сторона, окрім фортеці Азов, яку вони здобули, хотіла отримати ще й Керченську фортецю, а поляки – фортецю Кам'янець-[Подільський], за яку вони боролися вже тривалий час³⁹. Всім хотілося вирішити цю проблему за столом мирних переговорів. Отож поляки звернулися до Папи⁴⁰, щоб той став посередником у тих складних перемовинах⁴¹. Венецію вдовольняло, що мало бути врегульованим питання щодо лінії кордону після захоплення нею Моравії. На таких позиціях стояли держави, що прагнули досягти взаємного примирення, під час відповідних переговорів про це⁴². 18 грудня 1698 р. московські посли оголосили про те, що не підписуватимуть згаданий договір на запропонованих їм умовах, але погодились підписати (24 січня 1699 р.) угоду про припинення вогню “мютареке” (“مٹارکه” / “mütareke”)⁴³ терміном на 2 роки та ухвалили рішення зустрітися в Стамбулі з метою проведення конкретних мирних переговорів, як зазначає Озтуна⁴⁴. Згідно з пропозицією османського уряду для укладання договору було обрано містечко Сремські (-) Карловці⁴⁵, розташоване поблизу Белграда, на березі річки Дунаю, вздовж лінії турецько-австрійського кордону. Після прийняття рішення укласти мирний договір уповноважена особа від османської сторони великий візир Амджазаде Гусейн-паша на всякий випадок вирушив зі своєю армією (підстрахувався від можливого повторення війни) до Белграда. По дорозі у м. Софії він отримав письмове повідомлення від уповноважених осіб Австрії та Венеції щодо основного тексту планованого договору. У складі делегації, відрядженої до м. Сремські (-) Карловці від османської сторони, також були міністр закордонних справ Рамі Мехмед Ефенді і перекладач дивану Іскерлетзаде Александр Маврокордато. До числа членів делегації, окрім представників османської держави з одного боку та Австрії, Польщі, Венеції та Московського царства – з другого, були також включені посол від Англії Бачет і від Голландії – Гемсберке (або Якобас Конте Калер). У 1699 році (1110 рік за календарем гіджри) розпочалися переговори про укладання мирної угоди. На карловецьких переговорах Австрійську імперію представляли такі уповноважені особи, як граф Ортінген і Шігінг, Венецію – шевальє Рудзіні (чи синьйор Кавальєр Карлотто), Польщу – граф Малаховський, а царська Росія була представлена в особі Прокопа Богдановича – в ролі спостерігача⁴⁶.

З метою пояснення перебігу зазначених подій у хронологічній послідовності та їхнього причинного зв'язку слід підкреслити, що карловецький переговорний процес тривав протягом чотирьох місяців, його учасники провели 36 засідань. Нарешті, після складних обговорень умов примирення, 26 січня 1699 року⁴⁷ був підписаний мирний договір на 25 років між воюючими державами, окрім Московської держави, з якою підписали вищезгадане “мютареке” – угоду про припинення вогню на термін у три роки⁴⁸. Після завершення офіційної церемонії підписання Карловецького договору держави-учасниці тривалих переговорних процесів оголосили про початок мирного періоду та про завершення конференції⁴⁹. Основні засади тексту цього договору були викладені у формі таких положень: умови зазначеного договору з Австрійською імперією склалися з 20 статей, якими забезпечувалося таке: Темешварський край з прилеглими до нього територіями біля річок Тиси (*m.m.* Tise), Дунаю (*m.m.* Tupa) та Морошу (*m.m.* Moroş) залишались під османською владою. Територія Угорщини, включаючи Ердел (“ارڊل / Erdel”)⁵⁰, яка з 1526 року була турецьким володінням, переходила до складу території Австрійської імперії, а річки Тиса і Морош залишались вільними для використання обома країнами для потреб свого національного судноплавства, рибальства тощо. У тексті також зазначалося про необхідність дотримання умов укладеного перемир'я Кримським ханством та іншими державами⁵¹; умови договору з Польщею, які склалися з 11 статей і містили такі положення: османська держава залишає Україну, зокрема Кам'янець-Подільський (з єпархією), Львів (з центральною єпархією), які за Бучацьким договором від 17 жовтня 1672 року були передані під османську владу, а Річ Посполита мала скасувати державну посаду гетьмана, якого призначали для управління українськими козаками, з його резиденцією в Молдові. Згідно зі статтею 4 османський уряд зобов'язувався припинити наступ Кримського хан-

ства на Польщу та скасувати річну данину з Польщі кримському ханові. Згідно з цим договором турецький кордон встановлювався вздовж річки Дністра, отож інші українські землі – Буковина, Бессарабія, Хотин із прилеглими територіями – залишались під османською владою⁵². Що стосується участі Речі Посполитої у переговорному процесі щодо укладання Карловецького договору та його затвердження, то польський історик-тюрколог Д. Колодзейчик, зокрема, наголошує на його передумові – беззаперчній перемозі держав-союзниць у 1683 році та на утворенні у 1684 році Священної ліги. Польщі не вдалося повернути фортецю Кам’янець-Подільський аж до укладання названого договору. Також історик зазначає, що польські військові походи на Молдавію в 1686 та 1691 роках також виявилися невдалими. 26 січня 1699 року відповідно призначені послы Австрії, Венеції, Польщі-Литви та Московії підписали низку договорів з Османською імперією⁵³; умови договору з Венецією складались із 16 відповідних статей. Данина, яка була встановлена у зв’язку із захопленням фортеці Зенти тюрками-османами, скасовувалася. Венеціанці мали повернути всі міста та села (селища), захоплені ними на півночі затоки; ці фортеці та міста на півночі затоки та Інебагті (*т.м.* İnebahtı), як і півострів Мора (*т.м.* Mora), відходили під турецьку владу. Цар Петро I, захопивши фортецю Азов, захотів забезпечити собі вихід до Чорного моря, бо Керченський перешийок належав тоді османам⁵⁴. Отже, після підписання османською державою мирного договору з Австрією він відрядив свою уповноважену особу до Карловців, де та й підписала від імені Московського царства вищезгадане “мютарекє” – угоду про припинення вогню на термін у три роки. У липні 1700 року за посередництва українського гетьмана Івана Мазепи, а саме завдяки його дипломатичним зусиллям, між Московським царством і османською державою був підписаний мирний договір терміном на 25 років. Згідно зі статтею 4 Азовська фортеця з прилеглими до неї територіями, включаючи фортифікаційні споруди та укріплення, передавалася під владу московського царя. Згідно з положеннями статті 7 до Московії відходили землі, розташовані на відстані до 10 годин руху від Кубані. Відповідно до статті 2 названого договору фортеці, що були споруджені над річкою Дніпром: Доган, Газі-Керман, Шагін-Керман, Нусрет-Керман, – передавалися під владу османського уряду з умовою знесення навколишніх укріплень. Також згідно з договором про замирення московський уряд повинен був мати у Стамбулі свого постійного офіційного представника, тобто повноважного посла. Згідно зі статтею 8 згаданого договору послом призначався Толстой. Також під час переговорів уповноважений від московського царя обговорив з міністром Рамі Мехмедом Ефенді питання про можливість встановлення сполучення між Азовом і Стамбулом. У зв’язку з тим, що Чорне море вважалося внутрішнім морем османської держави, позитивне вирішення цього питання було відхилено османською стороною⁵⁵.

Карловецький мирний договір був укладений в результаті тривалих війн, що відбувалися між Османською та Австрійською імперіями – 15 років і 9 місяців, – між Річчю Посполитою та османською державою – 15 років і 4 місяців, – між Венецією та османською державою – 14 років і 6 місяців – і між Московським царством та згаданими державами – 9 років і 7 місяців. Внаслідок цього договору території, що були володіннями османської держави, було передано іншим країнам, зокрема: Австрії (~ 249 000 км²), Венеції (~ 32 000 км²), Польщі (~ 45 000 км²), Московії (~ 20 000 км²). За даними Кантемира, цей договір був підписаний надзвичайними та повноважними послами держав-учасниць переговорного процесу 28 січня 1699 року (26 дня місяця реджеп 1110 за календарем *гіджри*)⁵⁶.

Розглядаємо “українське питання” у вищезгаданому архівному документі “The Polish document of the agreement of Karlowitz (Document 58, 26 January 1699)”. Подаємо текст відповідної статті в названому договорі, який, зокрема, був складений і латиною: “Articulus III: Intra veteres quoque ante postrema duo bella versus Poloniae limites situm Cameneci fortalidum, eductis inde musulmanicis militiis evacuetur et integrum relinquatur, et Podoliae atque Ukrainae provinciarum, nulla deinceps ab Exclso Imperio fiat praetensio, et Ukrainae Kozakorum hetmani nomine substitutus, qui modo in Moldavia residet, hetmanus amoveatur. Cumquae, limites antiqui Poloniae et Moldaviae manifesti sint, si commodum fuerit

tempus ab initio futuri Mardi inchoetur evacuatio, et quam cidus fieri poterit, quamprimum Polonica milida e Moldavia educatur, et munimenta et loca illius evacuentur, et Moldavia maneat libera. Simulque ab inido Martii Camenecensis fortalitii evacuatio inchoetur, uque evacuationis negorium ubi prius perfici poterit, sine haesitatione ac sine tarditate ac negligentia in executionem deducatur. Et Camenecensis fortalitii evacuatio ad summum usque in decimam quintam mensis Maii ad finem perducatur; et quo cum facilitate et celcritate dicti fortalitii fiat evacuatio, ad onera imponenda et transvehenda, quo ad fieri potest, curribus et iumentis transportationem coadiuvant Poloni; et ubique evacuationis negotium cum securitate et salva re peragatur, in quibus evacuationibus fortalitorum et aliorum locorum, quoquo pacto muniturimi, e subditis quicunque voluntarie exire velint, cum propriis rebus et suppellectili exeant tuto et secure, et quicunque remanere velint, item tuto remaneant, et utrinque nullatenus impediuntur. Et cum evacuatio fortalitorum et locorum a principio Martii mensis utrinque inchoari debeat, instantiam de tormentorum Cameneci relicione, scilicet ex propriis atque ibi repertis, ablegatus Polonus quam primum ad Fulgidam Portam expediendus, afferat ad solium imperatoris⁵⁷.

Вважаємо за необхідно подати зміст тексту тюрксько-османською мовою іншого архівного документа цього договору – “The Ottoman document of the agreement of Karlowitz (Document 59, 26 January 1699)”⁵⁸, – котрий стосується України: звільняється Кам’янець-Подільська фортеця, яка розташована в межах кордонів Польщі; османське військо, дислоковане в названій фортеці, виводиться; Висока Порта не матиме ніяких зв’язків з Подільським та Українським краями; резиденція українсько-козацького гетьмана в Богданській країні анулюється; вказується на терміни виконання умов договору.

Досліджувані нами матеріали уможливають переконливо зафіксувати та виокремлювати із загального тексту цього договору ті достовірні факти, які стосуються України, а саме: розподіл її правобережної території між Османською імперією та Річчю Посполитою; перехід Кам’янець-Подільського та Львова під владу Польщі; ліквідація резиденції українського гетьмана у Молдові, який призначався турецьким султаном з метою управління військово-політичними справами; делімітація польсько-турецького кордону вздовж Дністра, що обумовила збереження інших вищеназваних земель України під юрисдикцією османської держави.

Підсумовуючи розгляд “українського питання” в Карловецькому договорі, слід зазначити: османська держава на початку правління султана Ахмеда III (роки правління: 1703–1730) здійснювала політику повернення своїх втрачених земель. У результаті фортеця Азов і згаданий півострів Мора були відвойовані. Венеція та Московія втратили геть всі території, які були передані їм згідно з Карловецьким мирним договором. Попри всі намагання, “політика повернення” не мала успіхів стосовно Австрійської імперії. Слід зазначити, що згадана політика не застосовувалась у відносинах з Річчю Посполитою, а навпаки, Висока Порта зосередила свою зовнішню політику в напрямку перешкодження Московській державі та Австрійській імперії, які намагались поглинути Польщу.

За часів свого правління у 1520–1566 роках османською державою султан Сулейман I Законодавець здійснював дипломатію наступального характеру, яка забезпечила його країні успіхи в різних частинах Європи, Азії та Африки. Тривалі війни на австрійському, польському, московському та венеціанському фронтах, незважаючи на певні успіхи у військових справах, у другій половині XVII століття призвели до фатальних для османської держави наслідків. У XVII столітті армії європейських держав мали більш досконалу систему структурної організації, в той час як військова система османської держави ще зберігала традиції півторастолітньої давності. Низький рівень дисципліни, недостатнє матеріальне забезпечення армії, а також інші внутрішні та зовнішні чинники спричинили втрату Високою Портою своєї колишньої могутності. Османська імперія, яка в той час воювала одночасно на чотирьох фронтах, зокрема австрійському та венеціанському, втратила стратегічно важливі складові своєї території.

Слід зазначити, що Карловецький договір як історичний документ мав юридичну силу з моменту підписання державами-учасницями переговорного процесу, містив

нормативно-правову норму, а також цей документ мав визначені умови, термін дії та юридичні наслідки, зокрема були відновлені дипломатичні стосунки між названими державами, а Московське царство встановило своє представництво в Стамбулі. Укладення Карловецького договору стало ознакою завершення епохи тюрксько-османського панування в Європі та початку занепаду Османської імперії. Зауважимо, що положення та умови Карловецького договору, зокрема між османською державою, Річчю Посполитою, Австрійською імперією та Московським царством, привертають нашу увагу насамперед через те, що там є питання, які стосуються історії України.

* Зараз м. Сремські (-) Карловці у Сербії на Балканах.

** *حجى* (араб. м.), *hacı* (т. м.) – титул мусульманина, який виконує одну з умов поклоніння – паломництво до Ка'би у місті Мечці, столиці Саудівської Аравії.

¹ *Defterdar Sarı Mehmed Paşa. “Zübdetü'l-Vekayi” / “ظويدتول وكايي”* (“Зміст минулих подій”). – İstanbul, Süleymaniye kütüphanesi, Esad Efendi 2382.

² *Derin, Fahri Çetin. Abdurrahman Abdi Paşa ‘Vekâinamesi’ / Літопис Адуррахмана Абді Паші.* – İstanbul, 1993.

³ *Râşid, Mehmet Efendi. Târîh-i Râşid / راشيد تاريخي / Raşid Tarihi / Історія Рашида.* – V Cilt. – İstanbul, 1865.

⁴ *Findıklılı Mehmed Ağa, Silahdar. Silahdar Tarihi / فنديقلي محمد اغا، سلاحدار، سلاحدر تاريخي / Финдиклили Мехмед Ага, Сілахдар.* Історія зброносця / Книги “Товариства тюркської історії”. – 2 Cilt / У 2-х томах. – İstanbul / Стамбул: Державне видавництво, 1928. – Cilt 2. – S. 440.

⁵ *Kolodziejczyk Dariusz. Ottoman-Polish Diplomatik Relations (15th–18th Centry).* – Leiden – Boston – Köln: BRILL, 2000. – P. 581–586.

⁶ *Kolodziejczyk Dariusz. Ottoman-Polish Diplomatik Relations (15th–18th Centry).* – Leiden – Boston – Köln: BRILL, 2000. – P. 587–593.

⁷ *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi (Османська історія).* – Ankara, “Türk Tarih Kurumu Basımevi” / Видавництво Інституту тюркської історії, 1995. – III. Cilt, 1 Kısım, 5 Baskı (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. Yüzyıl sonuna kadar – із середини XVI ст. до кінця XVII ст.). – S. 585–595. – 622 s. 17 levha (малюнків).

⁸ *Öztuna, Yılmaz. Büyük Osmanlı Tarihi / Велика османська історія.* – 10 Ciltli / У 10 томах. – Dördüncü Cild / Четвертий том. – Ötüken Neşriyat / Вид-во “Ötüken”. – İstanbul, 1994. – S. 352–353. – 501 c.

⁹ *Станіславський В.В. Карловецький конгрес.* Енциклопедія історії України: У 8 т. – Т. 4: Ка–Ком. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – С. 114–115. – 528 с.: іл.; *Кіндер Г., Хільгеман В.* Всесвітня історія: dtv-Atlas: Пер. з нім. / Худож. Гаральд і Рут Букор; Наук. ред.: А.Г. Слюсаренко, О.Ф. Іванов. – К.: Знання-Прес, 2001. – С. 265. – 631 с.: іл.; див. розділ III.6.10. прим. 43.

¹⁰ 1094 рік за календарем *гіджри*.

¹¹ 1110 рік за календарем *гіджри*.

¹² Йдеться про головного візира.

¹³ Йдеться про австрійське військо.

¹⁴ Про місто Едірне докладно див. прим. 46 розділу III.1. Чорноморський вектор у дипломатичній діяльності гетьмана Івана Виговського.

¹⁵ Див. прим. 13.

¹⁶ *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.* Op. cit. – S. 585.

¹⁷ Йдеться про активну участь війська Кримського ханства на турецько-польському фронті (про це докладно див.: VI.3. Аналіз повідомлень про воєнні кампанії на польсько-турецькому пограниччі 1684–1687 та 1692–1699 рр.).

¹⁸ Історичний і географічний регіон, розташований у Динарських Альпах та обмежений з півдня Паннонією рівниною, а з півночі та зі сходу – річками Савою та Дриною. Його південна, середземноморська, частина наразі називається Герцеговиною.

- ¹⁹ Історична область на північному заході Балканського півострова.
- ²⁰ Історична область Чехії.
- ²¹ Ibidem.
- ²² Йдеться про держави-члени Священної ліги. Також див. прим. 9.
- ²³ *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. – S. 586.
- ²⁴ Див. прим. 22.
- ²⁵ Ibidem.
- ²⁶ *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*. Op. cit (a.g.e.). – Vrk. 340, 344; *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit (a.g.e.). – S. 587–588.
- ²⁷ Йдеться про бої на австрійському, венеціанському, польському фронтах.
- ²⁸ *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit (a.g.e.). – S. 586–587.
- ²⁹ Столиця Австрійської імперії.
- ³⁰ Переговори у м. Відні тривали протягом 4 місяців і завершилися навесні 1689 року безрезультатно, як це зазначає інший турецький історіограф – *Öztuna Yılmaz*. *Büyük Osmanlı Tarihi / Велика османська історія*. – 10 Cilti / томах. – Dördüncü Cild / Четвертий том. – Ötügen Neşriyat / Вид-во “Ötügen”. – İstanbul, 1994. – S. 352–353. – 501 с.; *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 586.
- ³¹ Про падіння (6–8 вересня 1688 р.) Белграда докладно див: *Öztuna Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 346–348. З приводу звільнення Угорщини (1686–87) зі здобуттям Белграда у 1688 р. див.: *Кіндер Г., Хільгеман В.* Назв. праця. – С. 265; *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 586–587;
- ³² Ibidem.
- ³³ Ibidem.
- ³⁴ 1106 рік за календарем *гіджри*. У дослідженому нами тексті ця дата зазначена як 1006 рік, що слід вважати помилкою.
- ³⁵ *Кіндер Г., Хільгеман В.* Назв. праця. – С. 265; *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 587.
- ³⁶ *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 587–588.
- ³⁷ *Öztuna, Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 407–414; *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 589.
- ³⁸ Обговорення протоколу тривало 20 днів, а конференція почалася 13 листопада 1698 р. (*Öztuna, Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 407–414. Також див.: *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 589–591).
- ³⁹ За даними Йилмаза Озтуни, на цих переговорах (2 грудня 1698 р.) турецькі послы оголосили про передачу Кам'янець-Подільського під юрисдикцію Польщі та висунули свої вимоги щодо повернення фортеці Азова (це сталося). Див.: *Öztuna, Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 414.
- ⁴⁰ Також слід зазначити, що послы Речі Посполитої також висували свої вимоги щодо передачі під їхню юрисдикцію двох монастирів, розташованих у Молдові. Див.: *Öztuna, Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 414.
- ⁴¹ Йдеться про кардинала Климента XI (Папа Римський: 1700–1721 рр.).
- ⁴² *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 593.
- ⁴³ Цей термін означає припинення вогню між двома воюючими сторонами на визначений термін, тобто “замирення”, для цього укладається відповідний договір (*Devellioğlu, Ferit*. Op. cit. – S. 757). Згідно з Уzunçarшили, термін цієї угоди становив 3 роки.
- ⁴⁴ *Öztuna, Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 414.
- ⁴⁵ *Karlofça (м.м.), Сремські (-) Карловці / Sremski-Karlovci (серб. м.); Karlowitz (нім. м.)*. Див. прим. (*).
- ⁴⁶ *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 590.
- ⁴⁷ 24-го дня місяця реджепа 1110 року за календарем *гіджри*.
- ⁴⁸ За даними Й. Озтуни, ця угода була підписана 24 січня 1699 р. терміном на 2 роки (*Öztuna, Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 416; *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 590. Також див. прим. 70).
- ⁴⁹ *Öztuna, Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 416.
- ⁵⁰ Інша назва Трансильванія – західна територія сучасної Румунії. Князем її був Юрій Ракоці II (роки правління: 1648–1657). Частина території Угорського королівства. З 1919 року розділена між Югославією (1/3 частина території) та Румунією (2/3 частини території). *Крип'якевич І.* Назв. праця. – С. 358; *Pakalin, V.-Z.* Op. cit, I. – S. 543. Названі три області перебували під протекторатом османської держави.
- ⁵¹ *Uzunçarşılı, İsmail Hakki*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 591–592; *Öztuna Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 417.
- ⁵² *Öztuna, Yılmaz*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 418.

⁵³ *Kantemir, Dimitri*. Op. cit. (a. g. e.). – 2 Cilt (II том). – 2. Bası (видання). – S. 828–829; *Kołodziejczyk Dariusz*. Op. cit. – P. 153–158.

⁵⁴ *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*. Op. cit. (a.g.e.). – S. 593.

⁵⁵ *Râşid, Mehmet Efendi*. / تاريخي راشيدي / Târîh-i Râşid / Raşid Tarihi / Історія Рашида – İstanbul, 1865. – Cilt 2. – S. 397–399 /; Том. II. – С. 397–399; *Kantemir, Dimitri*. Op. cit. (a.g.e.). – 2 Cilt (II том). – 2. Bası (видання). – S. 826.

⁵⁶ *Öztuna, Yılmaz*. – Op. cit. (a. g. e.). – S. 417; *Kantemir, Dimitri*. Op. cit. (a.g.e.). – 2 Cilt (II том). – 2. Bası (видання). – S. 827.

⁵⁷ *Kołodziejczyk Dariusz*. Op. cit. – P. 581–586.

⁵⁸ *Kołodziejczyk Dariusz*. Op. cit. – P. 587–593; BODA, Mühimme Defteri. – Nu. 114. – S. 142; BODA. Nâme-i Hümâyûn Defteri. – Nu. 1. – S. 6–9.